O‘QUVCHILAR O‘RTASIDA JINOYATCHILIK VA HUQUQBUZARLIKNING OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK OMILLARI VA MEXANIZMLARI

Muallif: Tojidinova Nigoraxon A’zamjonovna
Andijon viloyati Shaxrixon tumani 14-umumiy o‘rta ta’lim maktabi psixologi

Annotatsiya:Ushbu maqolada o‘quvchilar o‘rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olishga qaratilgan dolzarb psixologik-pedagogik muammolar tahlil qilingan. Tadqiqotda yoshlarning deviant xulq-atvoriga ta’sir etuvchi psixologik omillar diagnostika qilingan va ularning oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik dasturning samaradorligi baholangan. Maqolada maktab psixologlari, pedagoglar va ota-onalar uchun o‘quvchilarda ijtimoiy-huquqiy onglilikni, mas’uliyat hissini va ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *jinoyatchilik, huquqbuzarlik, profilaktika, deviant xulq-atvor, o‘quvchilar, ijtimoiy moslashuv, o‘z-o‘zini nazorat qilish, psixologik omillar, maktab psixologi.*

Kirish

Mamlakatimizda yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs etib tarbiyalash, ularning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishga alohida e’tibor qaratilayotgan bir paytda, o‘quvchilar o‘rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar nafaqat shaxsning o‘ziga, balki oila, maktab va jamiyatga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu muammolar sabablari ko‘p qirrali bo‘lib,

ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy va, eng muhimi, psixologik omillar bilan bog‘liqdir (Karimov, I. A., 2012).

O‘quvchilarning deviant xulq-atvorga moyilligi ko‘pincha ularning psixologik rivojlanishidagi o‘ziga xosliklar, jumladan, o‘z-o‘zini nazorat qilishning sustligi, impulsivlik, agressivlik, ijtimoiy moslashuvning qiyinlashuvi, past o‘z-o‘ziga baho, salbiy tengdoshlar ta’siri, oiladagi nosog‘lom muhit va huquqiy bilimlarning yetishmasligi kabi holatlar bilan belgilanadi (G‘oziev, E. G‘., 2002). Maktab – o‘quvchi shaxsining shakllanishida oiladan keyin ikkinchi muhim institutsional muhit hisoblanadi. Shu bois, maktab psixologlari va pedagoglarining o‘quvchilar o‘rtasida huquqbuzarlik va jinoyatchilikning oldini olish borasidagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – o‘quvchilarda jinoyatchilik va huquqbuzarlikning kelib chiqishiga ta’sir etuvchi asosiy psixologik omillarni aniqlash, ularning oldini olishga qaratilgan psixologik-pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish orqali uning samaradorligini baholashdan iborat.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot Andijon viloyati Shahrixon tumani 14-umumiy o‘rta ta’lim maktabining 7-9-sinf o‘quvchilari (jami 88 nafar) ishtirokida olib borildi. Tadqiqot jarayoni diagnostika, korreksiya (psixoprofilaktik trening) va yakuniy baholash bosqichlaridan iborat bo‘ldi.

Diagnostika bosqichi: * **"Deviant xulq-atvorga moyillikni aniqlash so‘rovnomasi" (adaptirlangan):** O‘quvchilarning agressivlik, qoidabuzarlik, zo‘ravonlikka moyillik kabi deviant xulq-atvor belgilari darajasini aniqlash.

* **"Agressiya va dushmanlikni aniqlash metodikasi" (Bass-Darki shkalasi asosida):** O‘quvchilarning jismoniy, verbal, bilvosita agressiya, g‘azab va dushmanlik darajasini baholash.

* **"O‘z-o‘zini nazorat qilish darajasini aniqlash testi" (adaptirlangan):** O‘quvchilarning impulsivlik darajasi, o‘z xulq-atvorini ongli boshqara olish va ichki nazorat mexanizmlari qanchalik rivojlanganligini baholash.

* **"Ijtimoiy-psixologik moslashuv darajasini aniqlash metodikasi" (K. Rogers, R. Diamond asosida adaptirlangan):** O‘quvchilarning ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyati, o‘z-o‘zini qabul qilish, emotsional qulaylik va konfliktlarni yechish strategiyalarini aniqlash.

* **Kuzatish metodi:** O‘quvchilarning dars jarayonidagi, tanaffuslardagi, maktab tadbirlaridagi xulq-atvori, tengdoshlari bilan munosabatlari va nizoli vaziyatlardagi reaksiyalarini qayd etish.

Korreksiya (psixoprofilaktik trening) bosqichi: Dastlabki diagnostika natijalari asosida deviant xulq-atvorga moyilligi yuqori bo‘lgan yoki psixologik himoya mexanizmlari sust bo‘lgan 44 nafar o‘quvchi ishtirokida 14 ta mashg‘ulotdan iborat (haftasiga 1 marta, har biri 80 daqiqa) "Huquqbuzarlikning oldini olish va ijtimoiy moslashuvni shakllantirish" nomli psixoprofilaktik trening dasturi ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Dastur quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oldi:

* Huquqiy savodxonlikni oshirish va qonunbuzarlik oqibatlari haqida tushunchalar berish. * O‘z-o‘zini nazorat qilish va impulsiv xulq-atvorni boshqarish ko‘nikmalari.

* Agressiyani boshqarish va konfliktlarni konstruktiv hal qilish usullari.

* Effektiv muloqot va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish.

* O‘z-o‘ziga ishonchni mustahkamlash va ijobiy shaxsiy identifikatsiya shakllantirish.

* Salbiy tengdoshlar ta’siriga qarshi turish.

* Empatiya va prosotsial xulq-atvorni rivojlantirish.

* Bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish madaniyatini shakllantirish.

* Rolli o‘yinlar, keys-stadi tahlillari, guruhli munozaralar va loyiha ishlari.

Natijalarni baholash bosqichi: Trening dasturi yakunlangandan so‘ng, ishtirokchi o‘quvchilarda qayta diagnostika o‘tkazilib, dastlabki va yakuniy natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilindi (Wilcoxon signed-rank test).

Tadqiqot natijalari

Dastlabki diagnostika natijalariga ko‘ra, tadqiqotga jalb qilingan o‘quvchilarning 32% da deviant xulq-atvorga moyillikning o‘rtacha yoki yuqori darajasi, 28% da agressiya va dushmanlikning sezilarli darajasi, 35% da o‘z-o‘zini nazorat qilishning sustligi va 40% da ijtimoiy moslashuvning past yoki o‘rtacha darajasi aniqlandi. Bu ko‘rsatkichlar o‘quvchilarning huquqbuzarlik va jinoyatchilik xavfi ostida ekanligini ko‘rsatdi.

"Huquqbuzarlikning oldini olish va ijtimoiy moslashuvni shakllantirish" psixoprofilaktik trening dasturidan so‘ng qayta diagnostika natijalari quyidagi sezilarli ijobiy o‘zgarishlarni ko‘rsatdi:

- **Deviant xulq-atvorga moyillik:** Treningda ishtirok etgan o‘quvchilar guruhida deviant xulq-atvorga moyillikning o‘rtacha va yuqori darajasini ko‘rsatganlarning ulushi 32% dan 10% ga kamaydi ($p < 0.001$).
- **Agressiya va dushmanlik darajasi:** O‘quvchilarning umumiy agressiya ko‘rsatkichlari sezilarli darajada pasaydi (o‘rtacha ball 70 dan 55 ga tushdi, $p < 0.001$). Ayniqsa, verbal va jismoniy agressiya kamaydi.
- **O‘z-o‘zini nazorat qilish:** O‘quvchilarning o‘z-o‘zini nazorat qilish darajasi sezilarli darajada oshdi (o‘rtacha ball 3.5 dan 4.6 ga ko‘tarildi, $p < 0.001$), impulsiv reaksiyalar soni kamaydi.
- **Ijtimoiy moslashuv:** Ijtimoiy moslashuvning past va o‘rtacha darajasini ko‘rsatgan o‘quvchilar ulushi 40% dan 15% ga kamaydi, yuqori darajadagilar esa 25% dan 60% ga ko‘tarildi ($p < 0.01$). O‘quvchilarning ijtimoiy munosabatlari yaxshilandi.

- **Kuzatish natijalari:** O‘quvchilarning darslarda va maktab tadbirlarida faolligi oshdi, tengdoshlari va kattalar bilan muloqotda konstruktivroq bo‘lishga intilish, konfliktlarni tinch yo‘l bilan hal qilishga harakat qilish kabi ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

Muhokama va tahlil

Tadqiqot natijalari o‘quvchilar o‘rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olishga qaratilgan maqsadli psixologik-pedagogik ishlarning yuqori samaradorligini tasdiqladi. Aniqlangan psixologik omillar – o‘z-o‘zini nazorat qilish, agressiyani boshqarish, ijtimoiy moslashuv va huquqiy savodxonlik – bu muammoning oldini olishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Muhokama natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. **O‘z-o‘zini nazorat qilishning fundamental roli:** Impulsiv xulq-atvor ko‘pincha huquqbuzarliklarga olib keluvchi omillardan biridir. Trening dasturi orqali o‘quvchilarda o‘z hissiyotlari va harakatlarini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish ularni noto‘g‘ri qarorlardan saqlashda muhim ahamiyatga ega.

2. **Agressiyani boshqarish va konfliktlarni hal qilish ko‘nikmalari:** Agressiv xulq-atvor deviantlikning asosiy ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, uning sabablarini tushunish va konstruktiv yechim topishga o‘rgatish o‘quvchilarning ijtimoiy munosabatlarini yaxshilaydi va nizolarni kamaytiradi.

3. **Ijtimoiy moslashuvning ahamiyati:** Ijtimoiy muhitga moslasha olmaslik, yolg‘izlik hissi va past o‘z-o‘ziga baho o‘quvchilarni salbiy guruhlarga qo‘shilishga yoki huquqbuzarlik yo‘liga kirishga undashi mumkin. Samarali ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantirish ularning jamiyatga integratsiyalashuvini ta’minlaydi.

4. **Huquqiy savodxonlik va mas’uliyat hissi:** Qonunlarni bilish, ularga rioya qilishning ahamiyatini tushunish va o‘z harakatlari uchun mas’uliyatni his qilish – huquqbuzarlikning oldini olishning asosiy shartidir.

Psixologik-pedagogik mexanizmlar:

* **Erta diagnostika va profilaktika:** O‘quvchilarning xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlarni o‘z vaqtida aniqlash va individual yoki guruhli korreksion ishlarni tashkil etish.

* **Interaktiv trening dasturlari:** O‘z-o‘zini nazorat qilish, hissiyotlarni boshqarish, konfliktlarni hal qilish va assertivlikni rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg‘ulotlar. * **O‘qituvchilar va ota-onalar bilan hamkorlik:** Huquqbuzarlikning oldini olishda maktab va oilaning birgalikdagi sa’y-harakatlarini muvofiqlashtirish, ota-onalarning psixologik-pedagogik bilimlarini oshirish.

* **Maktabda ijobiy va xavfsiz muhitni yaratish:** O‘quvchilarning o‘zini xavfsiz his etishi, erkin fikr bildirishiga imkoniyat yaratish, ularni darsdan tashqari to‘garaklarga jalb qilish orqali bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish.

* **Hukumat tashkilotlari bilan aloqa:** Mahalliy hokimiyat organlari, huquq-tartibot idoralari va bolalar bilan ishlash bo‘yicha komissiyalar bilan hamkorlikda huquqiy targ‘ibot ishlarini kuchaytirish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilar o‘rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olish kompleks va muntazam psixologik-pedagogik yondashuvni talab etuvchi masaladir. Ushbu tadqiqot ushbu xavfli tendensiyalarning oldini olishga va yoshlarda ijtimoiy-huquqiy onglilikni shakllantirishga qaratilgan trening dasturining yuqori samaradorligini amaliy jihatdan isbotladi.

Maktab psixologi sifatida o‘quvchilar bilan olib boriladigan maqsadli ishlar, ularda o‘z-o‘zini nazorat qilish, agressiyani boshqarish, ijtimoiy moslashuv va huquqiy savodxonlikni rivojlantirish orqali yosh avlodni jamiyatning mas’uliyatli va qonunlarga itoatkor a’zolari etib tarbiyalash mumkin. Bu nafaqat ularning shaxsiy taqdiri uchun, balki butun jamiyatning barqaror va xavfsiz rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Tavsiyalar: 1. Maktablarda o‘quvchilar o‘rtasida deviant xulq-atvorga moyillik va agressiya darajasini aniqlash bo‘yicha muntazam psixologik diagnostika va monitoring o‘tkazish.

2. "Huquqbuzarlikning oldini olish va ijtimoiy moslashuvni shakllantirish" kabi psixoprofilaktik dasturlarni maktab o‘quv rejasiga kiritish va doimiy ravishda o‘tkazish.

3. Pedagoglar uchun o‘quvchilarda huquqbuzarlikning oldini olish, ularda ijtimoiy-huquqiy onglilikni shakllantirish bo‘yicha seminar-treninglar tashkil etish.

4. Ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish, ularni farzandlarining xulq-atvoridagi o‘zgarishlar haqida xabardor qilish va huquqiy mas’uliyatlarini tushuntirish.

5. Maktabda o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishlari uchun sport seksiyalari, to‘garaklar va ijodiy studiyalar faoliyatini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Karimov, I. A. (2012). *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch.* Toshkent: Ma’naviyat.

2. G‘oziev, E. G‘. (2002). *Yosh davrlar psixologiyasi.* Toshkent: O‘qituvchi.

3. Davletshin, M. G. (2007). *Yosh va pedagogik psixologiya.* Toshkent: TDPU.

4. Vygotskiy, L. S. (1984). *Bolalar psixologiyasi.* Toshkent: O‘qituvchi.

5. Leontyev, A. N. (1975). *Faoliyat. Ong. Shaxs.* Moskva: Politizdat.